

7. Leary, T., Stuart, M. (2002), «*Technology changes in consciousness*», St. Petersburg: «Ekslibris», 224 p.
8. Lotman, Yu. M. (2004), «*The semiosphere*», St. Petersburg: «Art-St. Petersburg», 704 p.
9. Opeyda, L. (2015), The Life-meaning Inquiries of the Modern Ukrainian, *Sociologični studii*, No. 2, Vol. 7, Pp. 23–27.
10. Ortega y Gasset, J. (2003), «*The Revolt of the Masses*», Moscow : ООО «Publishers AST», 509 p.
11. Sorokin, P. (1992), «*Person. Civilization. Society*», Moscow : Politizdat, 543 p.
12. Toynbee, A.J. (1991), «*A study of history*», Moscow : Progress, 736 p.
13. Frankl, V. (2016), «*Man's Search for Meaning*», Kharkiv : Knyjkoviy klub «Klub Simeynoho dozvilya», 160 p.

УДК 316.62:32:2

Соціологічні теорії політичної поведінки в аналізі впливу релігії на політику

Анна Спренне –

аспірант кафедри політичної
соціології,

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,
Харків, Україна

E-mail: prokopieva.anna7@gmail.com

У статті розкрито питання соціологічного вивчення взаємодії релігії й політики, зокрема впливу релігії на політичну поведінку. Висунуто гіпотезу, що релігія та політика в сучасному суспільстві залишаються тісно взаємопов'язаними, а релігійні вподобання особистості можуть впливати на її політичну поведінку. Для підтвердження такої теорії запропоновано розглянути теорії політичної поведінки, аби з'ясувати їхній пояснювальний потенціал в аналізі релігії як потенційний та реальний чинник політичної поведінки. Результатом роботи є узагальнюючий теоретичний погляд на систему чинників політичної поведінки й місце релігії в цій системі. На основі проведеного аналізу різноманітних теорій зроблено висновок: релігія та політика як соціальні інститути відіграють подібні ролі в житті людини й впливають на її формування як індивіда. Релігійний фактор багато в чому визначає політичну поведінку особистості. Здійснений теоретичний аналіз фіксує достатню теоретичну базу для проведення практичних соціологічних досліджень значущості та характеру релігійного впливу на політичну поведінку.

Received: Mart, 2017

1st Revision: April, 2017

Asseped: May, 2017

Ключові слова: політична поведінка, релігійний фактор, теорії політичної поведінки, особистість.

Sprene Anna. Sociological Theories of Political Behavior in the Analysis of the Influence of Religion on Politics. The article raises the question of the sociological researching of the interaction of religion and politics, in particular – on the influenc of religion on political behavior. The author puts forward of hypothesis religion and politics aren't separate social institutions existing in society, but religious preferences of the individual can influencw its political behavior. To confirm the theory put forward, author suggest to consider theories of political behavior with the aim of elucidating their explanatory potential in the analysis of religion as a potential and real factor of political behavior. The result of the auhor's work is a general theoretical view of thw system of factors of political behavior and the place of religion in this system. Based on thr analysis of various theories, the author comes to the conclusion that religion and politics, as social institutions, are important and weighty phenomene in the life of person that effect its formation as individuals. At the same time, the religious factor influences and determines the political behavior of the individual. The theoretical analysis in the article allows to draw a conclusion about a sufficient theoretical basis for conducting promising practical sociological studies of the significance and nature of religious influence on political behavior.

Key words: political participation, religious factor, politics, sociological theories, society, personality.

Спренне Анна. Социологические теории политического поведения в анализе влияния религии на политику. В статье ставится вопрос о социологическом изучении взаимодействия религии и политики, в частности о влиянии религии на политическое поведение. Результатом работы является обобщающий теоретический взглед на систему факторов политического поведения и место религии в этой системе. На основе проведенного анализа различных теорий делается вывод, что религия и политика как социальные институты играют близкие роли в

жизни человека и влияют на его формирование. При этом религиозный фактор влияет и определяет политическое поведение личности. Осуществленный в статье теоретический анализ позволяет сделать вывод о достаточной теоретической базе для проведения перспективных практических социологических исследований значимости и характера религиозного влияния на политическое поведение.

Ключевые слова: политическое поведение, религиозный фактор, социологические теории политического поведения, личность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Релігія та політика – важливі соціальні інститути в житті будь-якого суспільства. У соціологічній науці поняття релігії має специфічне дисциплінарне трактування. Для соціології релігія – це спільність людей, які поділяють однакові зразки поведінки, цінності та вірування. Релігія встановлює абсолютні критерії, що санкціонують певні погляди, діяльність, відносини. Ставлення людей до релігії впливає на їхню поведінку в суспільстві. Релігійні цінності включаються в політичну поведінку як установки ставлення до законів і влади цього суспільства, його цілей та самопозиціонування.

У межах соціологічного знання релігія – це соціальний факт. Вона виступає як підсистема суспільства. При цьому, залежно від рівня узгодженості з ним, релігія впливає на розвиток і життєдіяльність цього суспільства, на взаємодію та поведінку на різних рівнях окремих індивідів. Також для вивчення важливий зворотний зв'язок – це ті зміни, які відбуваються в релігії залежно від змін, що простежуються в самому суспільстві. Релігія відображає типи суспільних відносин, правила поведінки та норми, вироблені людством історично. Усе це передається через доктрини, тексти, релігійні уявлення й образи. Релігія як складник суспільної структури, взаємодіє з іншими елементами суспільства, а відтак безпосередньо впливає на нього та на всі його процеси. Здійснення вказаного впливу можливе через релігійну ідеологію, церковну діяльність, масову релігійну свідомість, об'єднання вірян, різноманітні громадські релігійні організації.

Дослідники відзначають помітний вплив релігійного чинника на різні соціальні інститути, такі як економіка, освіта, сім'я, культура, навіть наука. Але особливою є проблематика взаємодії релігії з політикою. Між цими соціальними інститутами існують певні функціональні збіги: наприклад, і релігію, і політику можна розглядати як специфічні системи суспільного управління. На наше переконання, перспективним для соціологічного вивчення є аналіз релігії як фактора політичної поведінки, оскільки з усіх аспектів політичної проблематики політична поведінка – це найбільш «соціологізоване» та практично досліджене явище в соціології. Саме тому можна поставити таке дослідницьке питання: як саме релігія може вплинути на політичну поведінку особистості? Воно впливає з проблемної ситуації, що втілена у відсутності достатньо повного знання про фактори політичної поведінки попри довгу історію електоральних досліджень та немалий теоретичний доробок різних авторів. Але теорії, що є найбільш розвинутими (наприклад теорії класово-статусного або партійно-ідеологічного голосування), укорінені в політико-культурних умовах, далеких від вітчизняних; їх корекція або локалізація, зазвичай, здійснюється спорадично, ситуативно та аж ніяк не допомагає визначити місце того чи іншого фактора. Між тим, ураховуючи вказані вище якості релігії, що зближають її з політикою, а також актуалізацію релігії саме як ідеологічної системи на пострадянському просторі внаслідок формування так званого ідеологічного вакууму, спровокованого розпадом СРСР, можна припустити, що релігійний фактор відіграє помітну роль у формуванні політичної поведінки українських громадян. Але перш ніж перевіряти цю гіпотезу емпірично, потрібно сформулювати теоретичний фундамент такої перевірки. Отже, об'єкт нашого аналізу – це вплив релігії на політику, а предмет – теоретичні засади вивчення релігії як фактора політичної поведінки.

Мета статті – аналіз пояснювального потенціалу соціологічних теорій політичної поведінки в дослідженні релігійного фактора. Незважаючи на те, що поняття політичної поведінки не є новим у науковому дискурсі, воно насамперед широко розроблювалося закордонними дослідниками, у той час як у сучасному українському науковому дискурсі залишається без чіткого визначення, яке було б позбавлене регіональної забарвленості закордонних наукових традицій та мало б або універсальний, або адаптований до українських умов характер. Проте ще до адаптації треба з'ясувати стрижневі, фундаментальні засади конструювання кінцевої дефініції. Відтак для глибинного аналізу, повноти картини вважаємо за необхідне розкрити базові класичні теорії політичної поведінки в соціології, перш ніж звертатися до вивчення реальних процесів сьогодення й української специфіки. Саме в класичних теоріях ми розраховуємо побачити ті головні риси поняття політичної поведінки, на які

зможемо спиратися як у формулюванні визначення цього поняття, так і в подальших практичних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Почнемо з поняття політичної поведінки. На сьогодні в соціополітичних науках категорія політичної поведінки займає одне з важливих місць; уже є достатньо потужна теоретична й емпірична база соціологічного вивчення релігійної проблематики. При цьому якоїсь універсальної, загальноновизнаної інтерпретації поняття «політична поведінка» так і не склалося, маємо досить широке його трактування. Політична поведінка є сукупністю спостережуваних зовні людських дій (вчинків) у сфері розподілу й реалізації влади. У політичній поведінці проявляються та реалізуються політичні установи. Характер і спрямованість політичної поведінки залежать від співвідношення об'єктивних (зовнішнє соціальне середовище) і суб'єктивних (внутрішні спонукання людей) факторів. Одним із головних серед них виступає, наприклад, політична культура: від того, якою вона є, якими є відносини особистості, суспільства й держави, залежить якість прийнятих політичних рішень, урахування інтересів різних груп населення, їхня участь у політичному житті та, зрештою, політична поведінка (цю залежність між політичними культурою й поведінкою можна розглядати як один із витоків гіпотези про вплив релігії на політичну поведінку). Попри авторські розходження в більшості підходів, визнається багатофакторність зумовлення політичної поведінки; але при цьому ієрархія факторного впливу є досить різною. Наприклад, С. Верба, класик сучасної політології, чиї роботи мають міждисциплінарний характер і впливають на соціологію та культурологію, спільно зі своїм колегою Н. Найєм на основі емпіричних досліджень сформував базову теорію політичної поведінки. Як основні фактори активності в ній виділяються соціально-демографічні характеристики населення (стать, вік, освіта, місце проживання, соціальний статус й ін.). Сучасне суспільство є настільки складнодиференційованим, що потребує постійного врахування соціальних факторів (а також їх ієрархії), які впливають на політичну поведінку соціальних груп і категорій громадян [1, с. 78]. Як бачимо, на складній багатофакторності зробимо певний акцент; утім у співавторстві з Г. Алмондом Верба вже пропонує визнати найзначнішим фактором політичної поведінки політичну культуру. Учені встановили залежність політичної поведінки від політичної культури та сформованих нею політичних установок. За висновками науковців, політична культура включає, крім політичної поведінки, ще знання, переконання, ідеали, цінності, установки, норми [1] і перетинається з усіма іншими формами культури, у тому числі релігійною.

Стартом власне соціологічного аналізу політичної поведінки можна вважати розробку цього питання Чиказькою соціологічною школою. Так, Ч. Мерріам визначав політичний процес як умову суспільного прогресу та креативного розвитку індивідуальності людей, але таким він стає за умови рівноправної участі громадян у розв'язанні проблем суспільства, за умови забезпечення можливості співпраці населення з органами державної влади. Модель ефективної системи громадянського виховання включає як передачу політичних норм в умовах формальних освітніх установ, так і безперервний вплив політичної символіки на свідомість і підсвідомість людей [15]. Гарольд Лассуел, учень і послідовник Мерріама, використовував фрейдистський підхід, сформулювавши на його основі теорію політичного психоаналізу. У «Психопатології і політиці» Г. Лассуел дійшов висновку, що причини політичних та соціальних явищ кореняться в індивідуальній психіці, у найбільш глибинних й ірраціональних її пластах – у несвідомому, у підсвідомо накопичених, прихованих політизованих почуттях, які зумовлюють політичну поведінку та повинні вивчатися в аспекті політики [4].

У межах структурного функціоналізму політичну поведінку розглядали Т. Парсонс, Р. Мертон, С. М. Ліпсет, Б. Барбер. У теорії Т. Парсонса суспільство виступає як соціальна система, що складається з чотирьох взаємодіючих підсистем, що виконують свої функції; функція ціледосягнення реалізовується через політичну підсистему. Влада є символічним посередником усередині політичної підсистеми, загальним засобом обігу. При цьому політична поведінка в цій підсистемі забезпечує заняття політичними видами діяльності для реалізації такої функції, що спонукає громадян працювати на встановлені цілі [11].

Р. Мертон конкретизував методологію функціонального аналізу, критично переосмислив його основні принципи, але це трактування політичної поведінки принципово не відрізняється від парсонсівського. Згідно з Р. Мертоном, політична поведінка також виступає одним зі способів

підтримки гомеостазу, рівноваги соціальної системи, найважливішим механізмом «політичної машини», що забезпечує демократію [8].

С. Ліпсет продовжив наукову лінію Мертон. Він виходив з ідеї, що характер політики в сучасному суспільстві може бути зрозумілим завдяки аналізу різниці в голосуванні за групами населення. При цьому функція «участь або неучасть» відображає спосіб поведінки, властивий різним соціальним спільнотам. Ліпсет пов'язував рівень участі у виборах із різними критеріями: доходом, освітою, гендерною, етнічною та конфесійною приналежністю, професією, віком і т. ін. У сукупності ці критерії допомагають ранжувати громадян за соціальним статусом. Але при цьому одні показники можуть бути вищими, інші – нижчими, а однакове економічне становище не обов'язково передбачає аналогічні політичні погляди. Як результат, простежуємо переплетіння зазначених вище чинників, що призводить до формування різних типів участі – від високої політичної активності до політичної апатії [5]. Зауважимо, що серед найбільш впливових щодо політичної поведінки соціальних розколів (кліважів) Ліпсет указував і на розкол між різними релігійними групами.

Іншу, але не менш конструктивну роль відведено політичній поведінці в межах конфліктологічної парадигми, де цей феномен представлено одним із джерел розвитку. Політична поведінка, – як указував Л. Козер, є своєрідною «віддушиною», «способом каталізації соціального невдоволення та негативних емоцій», яка слугує для збереження соціальної структури й удосконалення суспільства [13].

Згідно з Р. Дарендорфом, політична поведінка в умовах демократії – це «впорядковані форми дискусій між класами», які прийшли на зміну колишнім формам відкритої боротьби, а власне демократія – це спосіб «правління через конфлікти», через збільшення «шансів участі» в управлінні. Отже, західне суспільство виявляється «застрахованим» від деструктивних конфліктів, воно саморозвивається на основі широкої участі населення в політичному житті, у прийнятті найважливіших політичних рішень, у впливі на політику. Тобто Дарендорф фактично постулює учасницьку політичну культуру й відповідну політичну поведінку як «природні» для західного суспільства. Загалом структурно-функціональний та конфліктний підходи до вивчення політичної поведінки перегукуються з теорією раціонального вибору, що спиралася на тези М. Вебера про типи соціальної дії. Політична поведінка в такому розрізі є втіленням цілераціональних дій, що й зумовлює її «соціальну успішність» на виході.

Зовсім по-іншому оцінює місце й роль політичної поведінки в сучасному суспільстві «скептичний» підхід, утілений, зокрема, П. Сорокіним, Ю. Хабермасом, Й. Шумпетером.

П. Сорокін у суспільному житті виокремлював різні рівні взаємодії, які в сукупності дають уявлення про соціальний простір людського життя та соціальну диференціацію в ньому. До основних видів соціальної взаємодії він відносив міжіндивідуальну, рівень елементарних і кумулятивних груп (класи, нації, народ, еліта), груповий. Політичну поведінку в межах теорії стратифікації науковець виділяв як екзотичний демократичний придаток до реальної влади правлячої еліти. Роль політичної поведінки у впливі на політику є бутафорською й театральною, тобто, по суті, ніякого впливу має на еліту не існує [11].

Ю. Хабермас пов'язує політичну апатію та, як наслідок, низьку політичну активність і відповідну політичну поведінку з функціонуючою в суспільстві сферою комунікацій і прийняття рішень, яка так усе спотворює, що значна частина населення перебуває в повному інформаційному вакуумі щодо реального розподілу влади, контролю та політичних рішень. Наявні політичні комунікації є «помилковими», дають можливість діяти «через голову» публіки: «демократичні» структури, отримавши від громадськості легітимність на вираження її інтересів, починають переслідувати власні цілі, ідуть від контролю публіки, деформуючи комунікацію через перекручування, маніпулювання й приховування інформації. Це дає змогу досить часто подавати громадськості важливі політичні рішення як реалізований без її участі факт, однак від її імені та за її волі [12, с. 300].

За Шумпетером, індивіди можуть бути раціональними лише у своїх вузьких сферах, де розуміють, що і як працює, а головне – за що вони несуть відповідальність. Загальної раціональності не існує. І чим більше людина віддаляється від сфери своєї діяльності, тим менш раціональні її дії: як зазначає Шумпетер, утрачається почуття реальності, і розуміння складності політики, і її проблем. Оскільки в людини немає цього почуття відповідальності й спрямованої волі, то вона не може судити про політику, навіть якщо знатиме факти політичного життя. Іншою стороною негативного ставлення Шумпетера до здатності простих людей брати участь у політичному житті є маніпулятивний характер політики. Людська думка в політиці та воля народу формуються й створюються

зацікавленими акторами. Більше того, на думку Й. Шумпетера, власне воля народу, що втілена в політичній участі, є не справжньою, а «спланованою», сформованою політиками через комунікацію.

Відголоски критичного осмислення політичної поведінки ми знаходимо й у теоріях С. Хантінгтона, Р. Макайвера.

С. Хантінгтон розглядав політичну поведінку як результат модернізації суспільства. Одна з основних ідей його теорії модернізації полягає в тому, що міська громада формує сучасний уклад життя й тип суспільства. Чим менше жителів сіл і більше міських мешканців, тим більшою мірою суспільство розвивається за передбачуваним сучасним шляхом. Тобто вчений указує на те, що спільності витісняються суспільством. Зростання політичної участі в традиційних суспільствах визначається вмістом процесів політичної модернізації: залучення в модернізаційний процес груп населення, що стояли раніше поза суспільним життям, через їх посилену політизацію. У результаті цього групи й верстви, які традиційно ігнорувались і вважались несприйнятливими до політики, усе більшою мірою починають брати участь у соціально-політичному житті суспільства, виявляти громадянську та політичну активність. У процесі політичної модернізації дедалі більшою стає участь у політичному житті також нових соціальних груп, що зумовлено зростанням рівня політичної свідомості широких верств населення [14].

Р. Макайвер у своїх працях пов'язує політичну поведінку з інститутом релігії. Вивчаючи наукові праці щодо історії суспільства й політичних інститутів, Макайвер указує на наявність двох фундаментальних і фундаментально протилежних засобів, за допомогою яких людина досягає задоволення власних потреб. Перше – праця, друге – грабунок або експлуатація праці інших. Перше – економічний засіб, друге – політичний. І держава виникла тоді, коли організовано цей політичний засіб (на аналогічні ідеї можна натрапити в історичній соціології Чарльза Тіллі). Може бути відсутнім чітко оформлений уряд, але наявні якісь елементи організації, із яких такий уряд може розвинути. Завжди знайдуться старші, або індивідуальний ватажок, або лікар, котрі мають у своєму розпорядженні певний авторитет, часто заснований на віці або праві народження, на хоробрості, релігійних знаннях або магічній силі, але ніколи авторитет не буває позбавлений певного політичного аспекту. Звичай переходить у закон. Патріарх стає політичним вождем, суддя – царем.

Так само Р. Макайвер указує, що суспільство пройшло шлях від общинного укладу, де сімейні, релігійні, культурні звичаї працювали сукупно, через громадські інститути, такі як політика, економіка, сім'я, культура, релігія, – до розділних аспектів життя, наприклад держави, родини, церкви, школи. У середній ланці наявний один набір релігійних інститутів, визнаних усім суспільством. Вони пов'язані в єдине ціле з його політичними інститутами. Остання стадія не лише вказує на автономність від держави окремих аспектів життя внаслідок отримання культурної незалежності, а й уможливорює різноманітні міжінституційні асоціації. Як уважає Р. Макайвер, тенденції, що «залишаються в розчині» в традиційних суспільствах, «кристалізуються» в суспільствах сучасних: так, у племінних об'єднань немає ніякої держави, проте все-таки в певній частці вони є політичними істотами, так само як рівною мірою водночас і релігійними істотами, хоча й не мають ніякої церкви [6].

Якщо абстрагуватися від поділу трактувань політичної поведінки на «позитивні» та «критичні» (для нашої мети це не має принципового значення), то всі розглянуті вище підходи, по-перше, указують на потребу визначення факторів політичної поведінки, серед яких важливу роль відіграють позаполітичні (лише структурно-функціональний підхід концентрується виключно на функціональному призначенні політичної поведінки, але й у ньому політична поведінка залежить від впливу всієї системи, а не тільки політичної підсистеми); по-друге, політична поведінка в більшості підходів (за виключенням Дарендорфа, який концентрується винятково на «західній» політичній поведінці, постулюючи її беззаперечну раціональність) розглядається як амбівалентна за показником раціональності (а представниками умовно критичного підходу, такими як Сорокін та Шумпетер, зводиться до інструментально-маніпулятивного аспекту); по-третє, більшість підходів, визнаючи багатофакторну зумовленість політичної поведінки, указують на значення релігії в умовному переліку факторів: деякі (підхід Верби-Алмонда) – у побічній формі, через культуру, інші (концепції Ліпсета та особливо Макайвера) – прямо на значущість релігії. Отже, ми переходимо до окремого вирішення питання потенційного релігійного впливу на політичну поведінку.

Проблему включеності релігії в політику, розгляд її як частини політичного інституту розроблено, передусім, такими мислителями, як Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Ш. Монтеск'є і Т. Джефферсон.

Н. Макіавеллі вважав релігію важливим засобом політики. Релігія, міркував науковець, – могутній засіб впливу на уми та звичаї людей. Саме тому всі засновники держав і мудрі законодавці посилалися на волю богів. Там, де є добра релігія, легко створити армію. Держава повинна використовувати релігію для керівництва підлеглими. Розглядаючи її як один із засобів управління людьми, Н. Макіавеллі допускав перетворення християнства так, щоб воно служило прославленню й захисту Вітчизни. Відмінність позиції цього мислення від думок інших науковців того часу полягає в тому, що зразком та основою релігійної реформи Н. Макіавеллі вважав не ідеї первісного християнства, а античну релігію, корисну для політики. Не держава на службі в релігії, а релігія на службі в політиці [7].

Ш. Монтеск'є центром своєї правової теорії зробив поняття політичної свободи. До необхідних умов її забезпечення поставлено справедливі закони й відповідну організацію державності. Виникнення політично організованого суспільства Ш. Монтеск'є розглядає як історичний процес. На його думку, держава та закони з'являються внаслідок війни. Коли релігія засуджує те, що цивільні закони повинні допускати, виникає небезпека, як би цивільні закони, зі свого боку, не допустили чогось такого, що релігія повинна засудити. Монтеск'є мав на увазі, що якщо релігійна етика стає догматом, який гальмує етику громадянську, то, урешті-решт, бумеранг повернеться: громадянське суспільство перестане цінувати запропоновані релігією моральні підстави. У цьому сенсі етичні норми, навіть освячені релігійною традицією, мають допускати достатню гнучкість, коли суспільний розвиток їх пережив або не вжив [2, с. 538].

Е. Фромм розглядає поняття релігії в більш широкому плані. Серйозну увагу в його роботах приділено авторитарним формам правління в суспільстві, патріотизму; шанування ж батьків Е. Фромм описує як культ предків. Усе це, у його розумінні, – примітивні форми релігії, із яких складається життя кожного з нас. Так, говорячи про тотемізм і його наявність у сучасній політиці, учений указував, що людина, яка є виключно відданою державі або політичній партії та для якої єдиним критерієм цінності й істини служать їхні інтереси, для котрої прапор як символ групи є священним об'єктом, сповідує релігію клану та культ тотема, навіть якщо йому самому все це видається цілком раціональною системою. Проводячи оцінку соціальної ролі релігії, Е. Фромм акцентував увагу на тому факті, що сучасна релігія (як і релігія в минулому) використовується як засіб, який сприяє підкоренню суспільства владою [11].

Д. Рисмен розробив типологію товариств, що відповідають трьом типам суспільства. Перший – консервативний, конформний, орієнтований на традиції, усталені зразки поведінки в клані, касті, стані. Він притаманний доіндустріальному суспільству. Другий тип характеру – «зсередини орієнтована особистість», яка формується в період розвитку ранньоіндустріального суспільства з ослабленими традиціями, відсутніми або нерозвиненими ЗМІ, слабким контролем із боку первинних груп. Особистість, котра є «носієм» цього типу характеру, виявляється сильною, цілеспрямованою, заповзятливою, схильною до нововведень і змін. Водночас тут ще зберігається роль традиційних норм та цінностей. Третій тип характеру народжується в умовах переходу до споживчого, тобто розвиненого індустріального, суспільства й отримує назву «зовні орієнтованої особистості». Поведінку особистості з таким типом характеру зумовлено впливом бюрократії, ЗМІ, моди, панівної системи зв'язків і відносин, але в жодному разі не традиціями та принципами, прийнятими нормами й цінностями. У «зовні орієнтованої особистості» відсутнє сильне самостійне Я, тим більше – над-Я. Це стандартизована та знеособлена фігура, об'єкт маніпулювання й результат відчуження. В особистості такого типу наявне прагнення до справді людських проявів, але вся система зовнішнього впливу заважає їй у цьому.

Усі названі вище типи характерів співіснують у сучасному суспільстві, – стверджує Рисмен. Однак питома вага та вплив кожного з них різні, вони залежать від економічних, соціальних, демографічних факторів, рівня урбанізованості суспільства тощо. Останній (третій) тип характеризує «самотність у натовпі», але водночас породжує прагнення до справді позитивного соціального характеру – «автономної особистості», що має ясні, раціональні цілі, особистісну неконформність, незалежну від впливів споживчого товариства, культурного середовища. У цьому випадку релігія – на боці індивіда, у відкритій ворожнечі до політики індустріального суспільства; саме вона є захистом від поневолення індивіда суспільством споживання, поряд із такими формаціями, як громади й родини закритого типу. Це призводить до того, що індивід, керуючись релігійними принципами, ігнорує, відчужується від суспільного життя, зводячи до мінімуму свою політичну поведінку [10].

На думку Е. Шилза, головними рисами масового суспільства, яке є новим типом спільності, що приходить на зміну колишнім товариствам, є, по-перше, переосмислення політичної влади, утрата нею священного характеру, формування громадянськості, в основі якої лежить масова політична участь; по-друге, занепад впливу традиції, різноманіття індивідуальних поведінкових стратегій і свобода вибору як невід'ємний елемент сучасного способу життя; по-третє, увага й повага до відмінностей, що сприяє підвищенню значення толерантності, розширенню прав традиційно дискримінованих груп. Отже, релігію розглянуто як фактор гальмування перетворення в масове суспільство, оскільки у своїй основі вона несе традиційні цінності та прищеплює їх усім своїм послідовникам. Тобто відбувається пряме зіткнення між традицією й уніфікацією, що призводить до зростання невизначеності та апатії серед індивідів, а отже, зниження політичної активності й мінорності політичної поведінки.

Із теорії Н. Смерзера, котрий розглядає суспільство через соціалізацію, можна зробити висновок, що індивід може засвоїти політичні установки суспільства через ідентифікацію, однак при невдалій соціалізації або не кореляції засвоєних установок у сім'ї з громадськими, наприклад через їх релігійний підтекст, виникає абстрагування індивіда від усіх сфер життя, асоціальності й повної нереалізації політичної поведінки повною мірою.

На вплив релігії на політику вказував також А. Зігфрід, який уважав, що в основі електоральної поведінки лежать політичні погляди населення, які формуються залежно від релігійних уподобань, соціально-політичного, історичного, адміністративного формування держави, її соціальної структури, впливу зовнішнього середовища. При цьому важлива здатність особистості протистояти цим факторам [10, с. 4]. Стабільна політична поведінка, згідно із Зігфрідом, можлива, якщо вона ґрунтується на стабільному політичному темпераменті. Тобто, якщо населення вписується в певну систему ієрархій, відношення авторитету Церкви та релігії, у певну систему соціальних відносин. Політичний та електоральний вибір визначаються місцем і роллю релігії, природою соціальних стосунків, а також соціальною структурою та формою власності. Отже, важливим загальним висновком із теорії А. Зігфріда буде твердження, що існує взаємозв'язок між політичною поведінкою населення та географічними, політичними, економічними, соціальними й релігійними умовами існування людей [10].

На щось подібне вказував і П. Лазарсфельд. Дослідник намагався «пояснити особливості вибору певних партій чи їхніх кандидатів належністю населення до окремих соціальних груп, рівнем доходів, віком, професією, релігійною належністю» [3, с. 153]. Виборці керуються не своїми свідомими політичними вподобаннями, а рівнем солідарності з великою соціальною групою, до якої вони належать. Отже, політичний вибір особистості підпорядковується колективним нормам, при цьому рівень впливу нарощується – одна людина залежна у своєму політичному виборі від позиції свого оточення, що втілює установи більш широких соціальних груп [2].

Релігія як елемент громадянського суспільства включає в себе відтворення культури цієї спільноти, спільної спадщини, традицій, цінностей, котрі об'єднують людей без примусу та які вони готові спільно захищати. Релігія має у своєму розпорядженні сукупність явних і потенційних ресурсів, що гарантують стійкість і спадковість у процесах соціальної трансформації; зберігає й відтворює елементи соціокультурного досвіду, а також загальноприйнятий механізм його передачі, сукупність переконань, цілей і принципів, які організовують і забезпечують практику й умови взаємного узгодження дій.

Попри те, що релігійні лідери в інтересах досягнення власних цілей дуже часто використовували інструменти політики, а органи політичної влади з метою зміцнення своїх позицій спиралися на релігію, часто в цих відносинах політики й релігії відбувається своєрідна боротьба за місце головної сили. Незважаючи на певну схожість функцій, у релігії та політиці застосовують як різні підходи до оцінки дій людей, так і моделі регулювання їхньої поведінки. Релігія керується зафіксованими у священних текстах моральними заповідями, у той час як політика досить відкрито спирається на принцип доцільності, хоча на декларативному рівні вдається до бодай не релігійного моралізаторства. На рівні масової свідомості, особливо в умовах кризового стану суспільства, коли в ньому превалюють настрої розчарування в минулому й сьогоденні та тривоги стосовно до майбутнього, релігія убачається фактором не конфлікту, а стабільності, своєрідною панацеєю від громадських хвороб.

Релігія й політика можуть зазнавати взаємного впливу. Політика впливає на релігію, регулюючи суспільне життя, створюючи законні кордони для її життєдіяльності, формуючи клімат взаємної

поваги та терпимості між конфесійними спільнотами, захищаючи права громадян на свободу совісті, а також регулюючи правове становище релігійних організацій. Зі свого боку, політичний процес розвивається й зумовлюється не лише кордонами наявних співвідношень політичних сил і характером політичної системи, а й сформованими в суспільстві духовними ідеалами та принципами. Нині простежуємо бурхливе зростання релігійної активності в політичній сфері, яке зумовлено переважно реаліями глобалізації, розмиванням багатьох міжкультурних бар'єрів і постановкою перед більшістю наявних конфесій якісно нових викликів.

Оскільки для більшості національних політичних процесів сьогодні характерне сприйняття низки західних, ліберально-демократичних стандартів, що знаходять відображення не тільки в політиці, а й в інших сферах суспільного життя, важливою умовою для успішної реалізації консолідуючого й стабілізаційного потенціалу релігії стає її здатність якщо не до прийняття, то принаймні до мирного співіснування з подібними стандартами.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Можна підсумувати: політична поведінка нерідко визначається релігійними цінностями, відбувається вибудовування зовнішньої й внутрішньої політики держав відповідно до релігійних інтересів. Однак, з іншого боку, усе більш популярним стає використання механізму маніпулювання громадською думкою за допомогою релігійного концепту, відбувається експлуатація релігії в інтересах правлячих еліт, зокрема у сфері підвищення власної легітиматії. Наявні теорії політичної поведінки мають достатній потенціал, аби виступити базою для подальших досліджень впливу релігії на політичну поведінку.

З усього вищесказаного можна зробити цілком логічний висновок: існують особливі зв'язки релігії й політики, коли один інститут проникає в інший, надаючи різної забарвленості соціальній реальності певного суспільства. На характер релігійно-політичної взаємодії впливає багато факторів. Це і власне соціальна стратегія релігії або комплексу релігій, поширених у конкретному суспільстві, характер відносин у поліконфесійному середовищі, і сформований соціальний статус релігії, і характеристики політичної надбудови – форма правління, тип політичного режиму, і традиції політичної поведінки, а також численні економічні, культурні й інші чинники. Релігійна приналежність особистості може не просто впливати, а прямо диктувати її політичну поведінку, рівень політичної участі та моделі поведінки під час політичного вибору. Ці висновки прямо спонукають по продовженню конкретизованих і поглиблених досліджень із цієї тематики.

Джерела та література

1. Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – 479 с.
2. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. Вишняк. – Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 309 с.
3. Европейская философия от эпохи возрождения до эпохи просвещения / Антология мировой философии : в 4-х т. – Т. 2 / редкол. : В. В. Соколов, В. Ф. Асмус, В. В. Богатов и др. – Москва : Мысль, 1970. – 776 с.
4. Гнатюк О. Л. Из истории американской коммуникологии и коммуникативистики: Г. Лассуэл (1902–1978) / О. Л. Гнатюк // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. трудов – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 11–20.
5. Липсет М. Политический человек: социальные основания политики / М. Липсет ; пер. с англ. Е. Г. Генделя, В. П. Гайдамака, А. В. Матешук. – Москва : Мысль, 2016. – 612 с.
6. Макайвер Р. Реальность социальной эволюции / Р. Макайвер / Американская социологическая мысль : тексты. – Москва : [б. и.], 1996. – С. 76–91.
7. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – Москва : Рипол Классик, 2010. – 516 с.
8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – Москва : АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.
9. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – Москва : Наука, 1998. – 270 с.
10. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. – Москва : Логос, 2004. – 378 с.
11. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова ; пер. с англ. – Москва : Политиздат, 1992. – 543 с.
12. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас ; пер. : Б. М. Скуратова. – Москва : Практика, 2005. – 368 с.
13. Coser L. A. The Functions of Social Conflict / Coser L. A., Rosenberg B. (Eds.) // Sociological Theory : a Book of Readings. – New York, 1957. – P. 199–203.
14. Huntington S. P. The Political Modernization of Traditional Monarchies / S. P. Huntington // Daedalus. – 1966. – № 95. – P. 763–768.
15. Merriam C. New Aspects of Politics / C. Merriam. – Chicago : University of Chicago Press, 1925. – 253 p.

References

1. Alekseeva, T. A. (2000), *Contemporary Political Theories*, Moscow : ROSSPEN, 479 p.
2. «Anthology of world philosophy. In four volumes. Volme 2. *European philosophy from the era of revival to the era of enlightenment*» (1970), Editorial Board: Sokolov, V. V, Asmus, V. F., Bogatov, V. V., Dynnik, M. A., Mamedov, Sh. V., Narsky, I. S., Oizerman, T. I., Moscow : Mysl, 776 p.
3. Vishnyak, O. (2000), *Electoral Sociology: History, Theory, Method*, Kyiv : Institute of Sociology NASU, 309 p.
4. Gnatyuk, O. L. (2004), From the History of American Communicology and Communicativistics: G. Lasswell (1902–1978), *Actual Problems of Communication Theory*, Pp. 11–20.
5. Lipset, M. (2016), *Political person: the social foundations of politics*; transved by E. G. Handel, V. P. Gaydamak, A. V. Mateshuk, Moscow : Mysl, 612 p.
6. Makaver, R. (1996), The Reality of Social Evolution, *American Sociological Thought: Texts*, Moscow : Publ. House, Pp. 76–91.
7. Machiavelli, N. (2010), *Sovereign*, Moscow : Ripol Classic, 516 p.
8. Merton, R. (2006), *Social Theory and Social Structure*, Moscow : AST, Hranitel, 880 p.
9. Parsons, T. (1998), *System of Modern Societies*, Moscow : Nauka, 270 p.
10. Polyakova, N. L. (2004), *XX century in the sociological theories of society*, Moscow : Logos, 378 p.
11. Sorokin, P. A. (1992), *The Man. Civilization. Society*, Moscow : Politizdat, 543 p.
12. Habermas, Y. (2005), *Political works*; transited by B. M. Skuratova, Moscow : Praxis, 368 p.
13. Coser, L. A., Rosenberg, B. (Eds.) (1957), *The Functions of Social Conflict. Sociological Theory: A Book of Readings*, N.Y., Pp. 199–203.
14. Huntington, S.P. (1966), *The Political Modernization of Traditional Monarchies*, Daedalus, No. 95, Pp. 763–768.
15. Merriam, C. (1925), *New Aspects of Politics*, Chicago : University of Chicago Press, 253 p.